

Mungghuliyedin wetinige qaytqan uyghurlar

Abduraxman ebey

(Shinjang medeniyiti 2010 yili 4 sanidin élini.)

Mongghuliyé jumhuriyiti uyghurlar yashighan qedimiy ellerning biri. Miladiye 9 esirde urxun yénsey deryasi boyidiki uyghur qebilisining asaiy qisimi gherbiy jenubqa hazirqi shinjangdiki qérindashlirining yénigha axirqi qétim köchkendin kéyin mongghul dalasida qalghan bir qisim uyghur deslepte mongghul shirwi qebilisige, kéyin mongghullarning keyrey qebilisi we türkiy tilda sözlshidighan nayman, merkt qebililirige qoshulup ketti, yaki mongghullargha asimilatsiye bolup ketti. 13 esirde chinggizxan mongghul dalasidiki barliq qebilini birleshtürüp birlikke kelgen mongghul dölitini qurdi. U yene 1279 yildin 1368 yilighiche bolghan ariliqta tarixniki büyük impériye yüen sulasiyni berpa qildi. 1911 yili yanwarda mongghur xani charrusiyening qollishi bilen «aptonomiye» élan qildi. Kiyin mungghul xelq inqilabi ghelbe qilip, 1921-yili 11-martta mungghuliyé xelq jumhuriyiti quruldi. 1945 yili féwralda en'gliye, amérika, sowétler ittifaqi bashliqliri yalta yéghinida sowét armiyesining yapon'gha qarshi urushqa qatnishish sherti bilen mongghuliyening musteqilliqini saqlap qaldi. 1946 yili 5 yanwarda, junggo hökümiti mongghuliyé xelq jumhuriyitining musteqilliqini étirap qildi. Mongghuliyening hazirqi yer kölimi 1 milyon 564 ming kiwadirat kilomitir, nopusi 3 milyun 14 ming. Aridin toptoghra ming yil ötkende, yeni 19 esirning axirlirida atush, qeshqer, xoten altaydin bir türküm uyghur soda sétiq bilen mungghuliyé térritoriyisige qayta kirishike bashlidi. Aq köngül mongghul xelqi uyghurlarni öz qérindashliridek qizghin, adil mu'amile bilen kütüwaladi. Hemme hökümet ulargha mongghullar bilen teng barawer yashaydighan hoquq berdi.

Mongghuliyege eng deslepte barghan uyghurlar altaydiki hemrajan, seley bay, hoshur hajim qatarliq sodigerler bolup, ular milichmallar, yeni chay, yip yingne, kiyim kéchek, dora dermek sodisi qilidighanlar idi. U chaghda mongghuliyé junggoning zémini bolghachqa, arida chégra we resmiyet béjriş mewjud emes idi. Bu sodigerler aparghan mallirini u yerdiki mongghul charwichilar bilen tülke térisi, qunduz térisi, böken münggüzige tégiship qaytaytti. Bu mallarni altayda ichkiridin kelgen xenzu sodigerler yuqiri baha bilen sétiwalatti. Shunga, ularning sodisi nechche on hesse payda qilatti. Emma, bu soda etkés mal sodisi dep qarilatti.

Shunga bezide yerlik hökümet teripidin musadire qilinatti.

20 esirning 20 yillirida shijang bir mezigil tinch, muqim boldi, xelq turmushi bir az yaxshiliniq, soda sétiq janlinip ketti. Xoten tereplerde hindistan, pakistan chégra sodisi; Qeshqer terepte sowétler ittitaqining osh, nemen'gan, enjan chégra sodisi; Ili, chöchek tereplerde tashkent, alma ata chégra sodisi janlinip ketti. Bu chaghda altay terepte mongghuliye chégra sodisi taza güllen'genidi. Atush, qeshqer, xotendin altaygha kelgen nurghun sodiger mongghuliyege milichmallarni yötkep soda qilatti, hemde köplep olturaqlashqanidi.

20 esirning 20 yilliridin kéyin shijangda urush malimanchiliqi köp boldi, xelq jan qayghusida parakende bopketti. Qumul, turpan, guchung, altaydiki bir qisim uyghur yashlar hökümetning eskerlikke tutuwélishidin qorqup we yaki turmush helekchilikidin qumul, jimisar, altay chégraliridin türkümlep mongghuliyege qéchip ötüşke bashlidi. Mongghuliye hökümitimu ularni musapirlar qatarida kütüwélip xobda, ölgey ölkilirige orunlashturdi.

Dadamning bowisi , yeni méning ulugh bowam sopaxon digen kishi esliy atush azaqtin bolup, nechche ewlad mozduluq bilen ötken adem iken. 1820 yillarda atush azaqtin nurghun adem yéngi boz yer échish, charwa béqish üçün hazirqi kataylaqqa köchken. Ulugh bowam sopaxunmu yurt bilen bille kataylaqqa köchüp kélip yene mozduzluqini qilghan. Bowam memtilimu katayliqta bir ömür mozduzluq qilip turmush kechürgeniken.

Dadam ebeydulla 1914 yili atush kataylaqtin 18 yéshida sodigerlerge egiship ürümchige chiqqan. Awwal shixu, chöcheklerde, andin sowétler ittitaqi tewesidiki shemey dégen sheherlerde soda qilghan. 1924 yili altaygha kélip, mongghuliyening xobda shehiri bilen altay otturisida milichmal sodisi qilghan. 1928 yili mungghuliyening zapxun shehiride mungghuliye boyiche tunji qétim qoghun térighan. Dadamning esliy toluq ismi familisi ebeydulla metili idi. Tashqi mongghuliyede qazaqlar erkletme isim bilen « ebeylem » dep chaqirip ebeylem bopqalghan, mongghullar bolsa téxmu qisqartip ebey dep isim qoyuwalghan. Hazir bu «ebey» dégen namni men we balilirim ewladlirimizning familisi qilip qollanduq. Apamning dadisi yüsüp'axun yaqup kériyelik xumdanchi bolup, 1918 yili altaygha chiqip binakar bolghan, altayda toy qilghan. 1934 yili noyabirda altayda aq oruslar qazaq, uyghur , xenzularni bulap qirghin qilidu. Chong dadam bilen chong anam 13 yashtiki apamni élip taghqa qéchip kétiwatqanda chong anamgha oq tégip yolda ölüp ketken . Chong dadam yüsüp'axun apamni élip ,mongghuliyege qéchip barghan. 1937 yili dadam bilen apam xobda shehiride toy qilghan hem

balichaqliq bolup olturaqliship qalghan.

20 esirning 30 yillirining axirliri mongghuliyening xobda, ölgey, zapxun, ulanbator, orxun sheherliride top top uyghur mehelisi peyda boldi, uyghurlarning bazarliri shekillendi. Qirlardin sheherge kirgen charwichi mongghullar uyghurlarning polo, manta, lengminini yémey qaytmaytti. Ular yene öyde qalghan xotun balilirigha girde, samsilarni ekitetti. Bu bazarda tömürchixana, satrashxana, seypungxana, mofang, yaghachchiliq dukanlirimu arqa arqidin quruldi.

Aqsuluq bekri mollam 1930 yillarda ölgey sheherlik ottura mektepning xojiliq ishlirigha mes'ul bolup ishligende deryadin östeng élip derya boydiki térilghu yerge su élip chiqip, mongghuliyeye boyiche tunji bolup sewze, yangyu, shoxla, terxemek, kallekbesey térighan. Shuning bilen bu mekteptiki 300 din artuq oqughuchi oqutquchi ashxanisining koktat meslisi hel bolghan. Bekri mollam ölgey shehirige bir meschit saldurghan. U, 1940 yillarda xobda shehirige köchüp kélip chong ashxana achqan, u ashpuzulning polo, manta, lengmen, ügriliri mongghuliyede shundaq dang chiqarghanki, mongghul xéridarlar öchirette turup yeydighan bolghan. 1980 yili mongghuliyeye hökümiti ölgey shehirining tarixini yazghanda bekri mollamni söyünüp turup alahide tilgha alghan.

U yillarda xobda, ölgey sheherliride sowétler ittifaqi uslubida sélin'ghan idare jem'iyet ishkaniliridin bashqa xsh we késekte sélin'ghan öyler yoq déyerlik idi. Chünki, mongghullar qish yaz kigiz öyde olturushqa adetlen'genidi. Uyghurlar aldi bilen özliri olturidighan öylerni, andin soda dukanlirini kések bilen sélip binakarliq kespini shekillendürdi. Bara bara hökümetning qewetlik xizmet binalirininu uyghur ustamlar kötüre élip sélishqa bashlidi. Qeshqerlik ömer, dawut dégen kishi ölgey shehiride xumdan qurup kök xish pishurghan, hak köydürüp pütkül sheherning qurulishini höddige élip ishligen. Xobda shehirining hazirqi kocha boylirida beheywet téreklerni abduraxman sabit dégen kishi uyghurlarni teshkillep pilanlap qoydurghan. 70 yildin buyan bu téreklar nahayiti baraqsan yoghinap, xubda shehirige hösn qoshti. Hazirqi xobda sheherlik hökümetning xizmet binasini shu yillarda turpan lükchünlük yaqup ustam dégen kishi salghanidi.

U yillarda mongghullar xas charwichi xelq bolghachqa, déhqanchiliqta peqet az da'iride arpa, tériqtin bashqini térimaytti. Shinjangdin barghan uyghurlar déhqan xelq bolghachqa, bu zémini bipayan, tupriqi munbet, söyi elwek elde erkin déhqanchiliq qilishqa bashlidi. Deslepki yillarda mongghullarning bir qoygha bir qoghun tégishken waqitlirimu boldi. Da'im dégüdek ashliq qehetchiliki bolup

turidighan bu dölette birdinla nechche ming molap déhqanchiliq meydanlirining peyda bolghanlighini körgen mongghuliye hökümiti uyghurlardin nahayiti razi boldi hemde uyghurlarning küchi qanchilik yetse shunchilik déhqanchiliq qilishqa ruxset qildi, barliq déhqanchiliq béjini kechürüm qildi. Kéyinki yillarda déhqanchiliq qilghanlarga yadrem puli bérish, yighim mezzgilliride eskerlerni ekilip zira'etlerni yadremliship yighip bérish ishlirini qildi. Shuning bilen uyghurlarning mongghuliyediki ijtimai'iy orni téximu ösüp ketti. Shu yillarda mongghuliyede nechche ming mo yerde déhqanchiliq qilidighan, nechche ming tuyaq qoy, nechche yüz tuyaq töge, at , kalisi bar uyghurlar baylar barliqqa keldi. Pichan nahaiyesining choqutam karizdin barghan bay sawut dégen kishining 1937 yillarda 3000 tuyaq qoy, 200 tuyaq at, 200 tuyaq séghin kala, 60 tuyaq tögisi, 1500 mo yéri bolup, bughday , arpa tériytti. Buningdin bashqa bay ibray, yüsüp'axun bay, ebeylem, yaqub tömürchi, tuniyaz bay, hoshuraxun bay, qara kérem, turdi'axun, téyip'axun dégen kishiler mongghuliyede xéli chong baylardin bopqaldi. Dadam ebeylem xobda shehirining nemin dégen yéziyida 300 mo yerge bughday, arpa, qoghun tériytti. Dadamning qoghuni mongghuliye boyiche eng dangliq bolup, her yili paytext ulanbator shehirigimu nechche on mashina qoghun yötkeytti. Bundan bashqa 500 tuyaqtin artuq qoy, 100 tuyaq at , 100 tuyaq nechche kala, 50 tuyaq tögisi bar idi. Men 1953 yili 5 mart seherde ashu xubda shehiridin sekkiz kilométir yiraqtiki déhqanchiliq meydani nemin dégen yerde a'ilimizning tötinchi perzenti bolup tughulghanikenmen. Hazir altay wilayitining chinggil nahaiyeside turuwatqan henipe alim'axunning apisi borisqan méning kindik anam bolghaniken. Uda üç qizdin kéyin oghul perzent körginige xosh bopketken dadam yerlik qazaq mongghullarning örp aditi boyiche men tughulghan küni kechte qoy soyup qolum qoshna we yiraq yéqindiki dostlirigha childaqan qilip bermekchi boptu. Chüshtin kéyin ikki qoyni soyup qazan'gha salghan chaghda sumunluq hökümettin jiddiy uqturush kélip: shu küni etigende sowétler ittitaqining dahiyisi sitalinning wapat bolghanliqini, pütkül mongghuliye xelqining dahiy sitalin'ghan 30 kün qariliq tutidighanlighini, bu 30 kün ichide herqandaq köngül échish pa'aliiyetlirini orunlashtursa qattiq jazalinidighanlighini uqturupdu. Shuning bilen dadam oghul perzent kördüm dep yurtqa béridighan childaqan chayni bérelmey bir aydin kéyin bergeniken.

1938 yilidin bashlap mongghuliyedimu sowétler ittitaqining «chong tazilash» siyasiti höküüm sürüp, dölet ichidiki ataqliq ziyaliylar , partiye, hökümet, jama'et erbabliri, puldar baylarni tutqun qilish bashlandi. Ulargha kommunizimgha qarshi, chet elge baghlan'ghan dégen betnamlar chaplan'ghanidi. Ular türmilerde

qéyin qistaq astida öltürüldi. Dölet boyiche ziyankeshlikke uchrighan 50 nechche ming adem ichide peqet uyghur ziyaliylar, uyghur baylar we jama'et erbabliridinla mingdin artuq kishi bar idi. Pichan chiqtimliq sabit hamut dégen kishi mongghuliyediki uyghurlar ichide eng katta bay idi. 1938 yili tutqun bashlan'ghanda u qorqup öyidiki 20 kilogiram altun tillani yoshurmaqchi bolidu. Bir küni kéchide u inisi bilen bir kalini soyup barliq ziqche altun, tillani bir parche kigizge orap yaghach sanduqqa salidu, sanduqni kala térisining tüki bar teripide orap, andin kala térisining höl teripini yumshaq tuz bilen tuzlap, qil arghamcha bilen baghlap öyning keynidiki tagh baghrigha kömüp qoyghili mangidu. Sabit hamutning toqquz yashliq oghli abduraxman ulargha egship tagh baghrigha az qalghanda dadisi körüp qélip, altun kömgen yerni yoshurush üçün balisini tillap heydiwétidu. Ular altunlirini taghning keynige kömüp qoyup 3 küni kéchisi saqchilar aka uka her ikkisini tutqun qilidu. Ular shu ketkenche türmide öltürüldü. Birnechche yildin kéyin ayali ayxan oghli abduraxman bilen hiliqi tagh baghrini nechche ayghiche tola kolap hemme yerni qéziwétidu, lékin altun tillalarni tapalmaydu. Shu qétimqi «chong tazlash» mongghuliyede yéngidin gülliniwatqan uyghur medeniyitige ghayet zor yoqitish we paji'e boldi.

Mongghuliyeye barghan uyghurlarning köpinchisi yashlar bolghachqa nikah mesilisi ularning nurghun qiyinchiliq ekeldi. Kéyin shingjangdin a'ile boyiche köchüp barghan uyghurlar baliliri chong bolghandin kéyin öz ara qudilashti. Yene nurghun uyghur qazaq qiz ayallar bilen turmush qurdi. Bir qisim uyghur mongghul ayallar bilenmu turmush qurdi. 20 esirning 40 yillirigha kelgende mongghuliyede yéngi bir ewlad uyghur baliliri ösüp yétildi. Epsus, mongghuliyede uyghur mektipi yoq idi. Ewlad terbiyesi tashqi mongghuliyediki uyghurlarning aldigha yene bir yéngi qiyinchiliqni tashlidi. Kériyedin barghan yüsüp'axun yaqub dégen xumdanchi 1940 yili mexsus xumdan qurup kök xish pishurup, xubda sheher merkizide alte sinipliq bir uyghur mektep saldi. Bu mektep hazirmu xubda shehiride hökümet teripidin qoghdilidighan medeniyet abidisi qilip saqliniwatidu. Emma, bu mektep pütken bilen uyghur baliliri oqush bashliyalmidi. Chünki, uyghurdin oqutquchi tépilmidi, bir ikki sawatliq adem chiqqan bolsimu yétishmeytti. Hemmidin muhimi uyghur tilida derislik yoq idi. Axir bu mektepning «uyghur mektipi» dégen nami saqlinip qalghan bolsimu, uyghur baliliri kéyinki yillarda bizning a'ilide shundan bir paji'e boldiki, chong acham turdixan mongghuliyede mongghul tilida oqudi, otturanchi acham rewixan atushta uyghur kona yéziqida uqudi, kichik acham zore bortala shehiride uyghur yéngi yéziqida mektep pütküzdü. Üch acham sawatliq bolsimu emma ular bir birining yazghan xetlirini hergiz oquyalmaytti.

20 esirning 40 yillirida mongghuliyede kolxozlashish eng yuqiri pellige k t r ldi. Uyghurlarmu sotsiyalistik  zgertishke nahayiti aktip qatnashti. Guchungluq h yt'axun rozi mongghuliye  lgey  lkisining aqchi d gen kolxozigha re'is bolup saylinip, bu kolxozni nahayiti t zla eng ilghar kolxoz qilip qurup chiqqachqa, 1952 yili mongghuliye d letlik emgek qehrimani bolup mukapatlandi. Kenji'axun d gen atushluq kishi k p yil ashu h yt'axon re'iske mu'awin bolup kolxozning maliyesini bashqurdi. Atushluq qara k rem d gen kishi xobda shehiride bir kolxozning orunbasar re'isi bolup uzun yil ishilidi. Qara k rem yene tashqi mongghuliyediki uyghurlarning meshrep yigit b shi idi. U bir heptide bir q tim meshrep uyushturatti. Dep, dutar bilen qaynap ketken bu meshrepke mongghullarmu k lip ussulgha ch shetti. T yp'axun d gen kishi xobda boyunsumul uyghur 16 kolxozigha re'is bolghanidi. Uyghur yashlar k plep herbiy wezipe  teshke qatnashti. Xobda,  lgey sheherlidiki h k met organliridimu x li k p uyghur h k met memuri bolup ishleytti. Guchungdin barghan yasin d gen kishi ayali xalidem bilen xobida  lkilik sen'et  mikige naxshichi, ussulchi bolup kirdi. K yin yasin xobda  lkilik sen'et  mekning bashliqi boldi. 1962 yili «mongghuliye xelq armiyisi» d gen eng aliy sherepke  rishti. Mongghuliye h k miti junggogha izchil halda dostane mu'amile qilatti. Junggoning yapun'gha qarshi urush mezgilide mongghuliye junggo xelqige zor yadrem berdi. 1938 yili mongghuliye h k miti junggo chaxar  lkisige yapun'gha qarshi urushqa 200 neper esker bilen nurghun qoral yaraq hemde ashliq ewetti. Bu 200 neper esker arisida 20 nechche uyghur jengchi bar idi. Bu jengchiler yapon basqunchiliri bilen bolghan nechche q timliq jengge qatnashqan, hemmisi jengde qurban bolghan. Bularning arisidiki pichanliq abdul d gen yigit 1940 yili junggoning sherqiy shimal rayonidiki bir urush meydanida yaponlarga esirge ch shken chaghda baturluq bilen qarshiliq k rsitip, yaponlarning bir polkownikini  tiwetken. Yaponlar uni neq meydnda  tip  lt rgendin k yinmu p t n bedinini neyzilep, qiyma chiyma qiliwetken. 2 dunya urushidin k yin mongghuliye h k miti junggogha yapon basqunchilirigha qarshi urushida qehrimanlar qurban bolghan bu qehriman uyghur jengchilerning namini ebediylesht r sh  ch n ulanbator shehiride mexsus xatire munari turghuzup, isimlirini oyghanidi.

1939 yili 2 dunya urushi partlidi. 1941 yili 22 iyul hitl r g rmaniyesi sow tler ittifaqigha tajawuz qildi. Mongghuliye deslep sow tler ittifaqigha k plep maddiy yadrem berdi. K yin aldinqi sepke nechche on ming pida'iy ekser ewetti. Bu pida'iyalar ichide uyghur jengchilermu bar idi. Ularning k pi urushta qurban boldi.

Isma'il, tursun dégen uyghur yigitler urushtar pidarkarliq bilen 1 derijilik xizmet körsitip polkownik derijisige kötürüldi. Turpan aydingköllük seydul dégen yégit 1939 yili mongghuliye hawa armiyesige qatniship uchquchi bolghan. Mongghul uchquchilarni tili kelmey uni seynasop dep chaqiratti. 2 dunya urushi partlighandin kéyin mongghuliye hökümiti sowétler ittifaqigha yadrem bérip aldinqi sepke bir nechche küreshchi ayropilan ewetken. Seynasop ashu küreshchi ayropilanlarning biride uchquchi idi. U , lénnin'gradniki bir qétimlik urushta fashistlarning eng asasliq bir istikamnini partilitip, qizil armiyening algha ilgirilishige yol achqan. U , bu töhpisi üçhün altun ordén'gha érishken. Urushtin kéyin mongghuliye hökümiti ularni ulanbator, moskwalarda oqutup alahide terbiyelep, hökmetning muhim orunlirida ishletti. Isma'il dargha mongghuliye tashqi ishlar ministirliqda mehkime bashliqi derijilik wezipe bilen muhim xizmetlerde boldi.U 1947 yili mashina wegeside ulanbatordda qaza qildi. Seysanop 1950 yili xobda shehiride öpke tubirkilyoz késili bilen wapatt boldi .

Tursun dargha urushtin kéyin ulanbator sheherlik jama'et xewipsizliki idariside orunbasar bashliq bolup uzun yil ishlidi. Aqsuluq hesen'axon dégen uyghur shopur aldinqi septin yardarlarni qutquzuwatqanda öpkisige oq tegsimu, qeyserlik bilen mashinini heydep yaridarlarni saq salamet qutquzup chiqqanliqi üçhün mongghuliyede «1 derijilik xizmet körsetti» dégen sherep ordénigha érishti. 2 dunya urushida mongghuliyediki uyghurlar qoramigha yetken balilirini hökümetke iltimas qilip aldinqi sepke jengge ewetti. Herbir a'ile nurghun mal mülkini hökümetke teqdim qilip, fashizmgha qarshi urushqa kzlirining bir kishilik hessisini qoshti. 2 dunya urushidin kéyin mongghuliyening iqtisadiy téz tereqqiy qildi. Kolxozlishishmu nahayiti tézleshti. Uyghurlar mongghuliye hökümitining barliq chaqiriqigha aktip awaz qoshup, sotsiyalistik qurulushta özlirining rolini téximu yaxshi jari qildurdi.

Mongghullar özlirining aq köngüllüki, keng qorsaqliqi, méhribanliqi bilen ashu musapir uyghurlarning qelbide ajayip yarqin hem untulmas xatirilerni qaldurdi. Men kichikimdin bashlap mongghuliyedin weten'ge qaytqan chonglarning aghzidin mushu heqte ajayip tesirlik hikayilerni anglighanidim. Shu hékayilerdin ikkini sözlep bersemle hemmige kupaye qilidu:

Guchungluq tömür niyaz dégen kishi 1926 yili mongghuliyege barghanidi. U , xushpé'il, köpke qabil, qoli gül sodiger adem idi. U xobda shehiride soda qilip uzaq ötmeyla tolimu köp mongghul bilen tonushup, buraderliship ketti. Xobda chégra sheher bolghachqa, mingdin artuq esker turatti. Tömür niyaz bu eskerlerning her

künlük üç waq tamiqini kötüre aldi. Uning ademliri her küni nechche yüz lis bolka pishretti, nechche on dash qazanda tamaq qilatti, eskerlarning qishliq yéqilghu otuninimu teminleytti. U chaghda hökümet binalirini saldiighan xish pishurup eskerlarning yataq, ishxanilirinimu saldurdi. Shuning bilen u xobda shehiride dangliq adem bopqaldi. Mongghuliye hökümiti mongghul chgrasigha kirgen uyghurlarni eng aldi bilen «nime hüniring bar» dep soraytti. Eger tömürchi, yaghachchi, seypungluq hünirim bar dése ,öz aldingha tijaret qil deytti. Eger «hünirim yoq» dése «tömür nizayning yénigha bar» dep ewetip béretti. 1930 yillarda tömür niyazning qolida koktat tériydighan, otuq toshuydighan, xish quyup xumdanda pishuridighan, tamchiliq, ashpezlik qilidighan 300 dek uyghur yétimchi ba idi.

Shu yillarda tömür niyaz nahayiti chirayliq bir mongghul qiz bilen tonushup, bir birini yaxshi körüshüp qaldi. Ular toy qilidighan chaghda mongghul qizning ata anisi qet'iy qoshulmidi. Ular«u uyghur qizimni musulman qiliwétidu, bermeymiz» dédi. Bu majira ikki üç aygha sozuldi. Tömür niyaz axir xobda shehirining bashliqini tépip ehwalni éytip, yarem qilishni ötündi. Hiliqi sheher bashliqi qizning ata anisini chaqirtip kélip: «hemmimiz bir xudning bendisi, büyük bzurükwar padishahimiz chinggizxanmu yalghuz qizi el'altunni idiqut uyghur xanliqining xani barchuq arttékin'ge yatliq qilip, uni özining 5 oghli qiliwalghan. Tömür niyazmu uyghur yigit. Mushundaq aq köngül, quli gül, parasetlik yigittin bir qizingni ayamting bügünla toy qilip ber, qizingni bexti keptu» didi.

Ular axir toy qildi, tömür niyaz u mongghul qizgha meryamxan dep uyghurche isim qoydi, uyghur tilini ögetti. Ular besh baliliq bolup, ömrining axirghiche nahayiti bextlik yashidi. Hetta tömür niyaz mongghuliye boyiche nahayiti abroyluq ademge aylandi.

1936 yili iyunda kolxoz re'isi héyt'axon rozi birnechche xizmetchisi bilen xobdidin ulanqum aymiqigha béríp mungghullardin 300 tuyaq at sétiwalidu.U atlarni heydep qaytish sepiride bir köl boyigha kelgende qattiq aghrip qalidu. Bedini chéqip aghriydu, qizydu, titreydu. Her xil sewebni qilip baqsimu zadi bolalmay yétip qalidu, kéchisi nepsi qisilip hasirashqa bashlaydu. Héyt'axon axir shu yerlik birnechche mongghulni chaqirtip tögidin bir sétip bérishni, 300 atqa on kün qarap turushni tapilaydu. Andin hemrahlirigha yene: «méni töge bilen téz élip ménginglar, yolda ölöp qalsam ölükümni yolda yerlikke qoyuwetmey choqum xobdigha öyge yetküzünglar» deydu.

Héliqi mongghullar hét'axonning ehwalining chataqliqini körüp: «bizning bir lamayimiz bar, u késel köreleydu, ekileyli» deydu de, at bilen téz béríp bir sémiz

lamani boshlap ekilidu.

Lama téwip héyt'axonni körüp: «tézdin séviz qoydin birni soyunglar»deydu. Andin üç qap chöp dorini qaynitip toluq ichküzidu de, qélin orap yatquzup qoyidu, arqidinla yéngi qaynighan shorpidin bir das élip sorup sorup éghiz köymigüdek bolghan chaghda hemini ichküzidu. Andin yéngi soyghan qoyning térisige yögep yatquzup qoyidu. Hét'axon etisi chüshte uyqudin oyghan'ghanda burunqidekla saqiyip qopidu, tamaq yeydu, talagha chiqidu. Chüshin kéyin héliqi lama uning toluq saqayghanliqini körüp ketmekchi bolidu.

Héyt'axon nahayiti minnetdar bolghan halda xizmetchilirige téwip lamagha ésil attin birni körkem iger bilen jabdup yolgha sélip qoyushni buyruydu, hemde héliqi lamagha: «eger sen bolmisang men ölüp qalattim, méni sen qutulduruwalding, men sanga bir ésil at teqdim qilimen, minip qayt» deydu. Héliqi lama: «men sanga üç qap chöp dora berdim, sen manga üç som berseng bolidu, at alsam bolmaydu» deydu. Héyt'axon : «öz raziliqim bilen bérimen, al » deydu. Lama: «undaq köp nerse alsam haram bolidu, xuda aldida yüzüm qara bolidu, almaymen» deydu. Hyét'axon : «undaq bolsa 100 som berdim , al» deydu. Lama: «üch som alsam boldi, oshuq almaymen, gunahkar bolmaymen» deydu. «hyét'axon 100 somni zorlap lamaning qoynigha sélip qoyidu. Lama pulni yene uning aldigha qoyup özre éytidu. U yene : «üch som alimen, bir tiyin artuq almaymen, emma at bilen öyümge apirip qoysang yaq démeymen» deydu. Héyt'axon axir üç som bérüp öz éti bélen lamani öyige apirip qoyidu...

1949 yili jungxua xelq jumhuriyiti quruldi. Junggo bilen mongghuliye hökümetliri nahayiti tézdin diplomatik munasiwet ornitip sotsiyalizm lagérdiki eng yéqin sepdashlardin bopqaldi. Bu xush xewer mongghuliyediki uyghurlarni qaltis xushhal qildi. Ular shiinjangdiki uzaq yilliq urush malimanchiliqlirining axir tügigenligini, shinjangdimu mongghuliyege oxshash kommunistik partiye rehberlikining turghuzulghanliqini anglidi. Ularning uzundin buyanqi wetenni séghinish, weten'ge qaytish arzusi qaytidin urghudi. Ularning köp qisimi 20 30 yildin buyan hamam bir küni weten'ge qaytish arzusi bilen mongghuliye dölet tewelikige ötmey yenila junggo girazhdani salahiyiti bilen turuwatqanidi.

Mongghuliyediki uyghurlar 1952 yildin boshlap radiyo arqiliq shinjang xelq radiyo istanisining uyghurche anglitishlirini anglashqa bashlidi. Her qétim xewerdiki shinjang herqaysi jaylirida boluwatqan özgirishler ularni ajayip xushhal qilatti. Beziler öz yurtidiki birer yéngi xewerni anglap qalsa shu küni qoy soyup méhman chaqiratti. Bolupmu radiyodin patem qurban, pasha ishanlarning naxshilirini anglighanda hayajanliq yashlirini toxtitalmay qalatti. Shuning bilen ularning

weten'ge qaytish arzusi téximu küchiyetti.

1952 yili küzde xobda shehiridiki uyghurlar birnechche qétim kéngeshkendin kéyin yüznechche adem imza qoyup sheher bashliqi loysin baldin'gha «junggogha qaytip kétimiz» dep iltimas sundi. Ular arqa arqidin birnechche qétim iltimas sun'ghandin kéyin hökümet terep «iltimasinglarni merkezge yolliduq, téxi jawap kelmidi» dep jawap qayturdi. 1954 yilining béshida mongghuliye merkiziy hökümitidin xobda shehiridiki uyghurlar mehelisige bir tekshürüş ömiki chüshti. Ular uyghurlar bilen tepsiliy sözliship, ulardin «nime üçün kétisiler? Yerlik hökümet chetke qaqtimu? Kemsittimu yaki mongghullar bilen barawer mu'amilige érishelmidinglarmu? Könglünglar renjigen yerler barmu?» dégen mezmunlarda tekshürüş élip bardı. Uyghurlar: mongghuliye hökümitidin nahayiti razi ikenlikini, peqet wetenni séghin'ghanliqini, shunga qaytishni telep qilghnliqini, éytti . Bu ömek yene yerlik hökümet we munasiwetlik organlardin uyghurlarning junggogha qaytip kétishini telep qilishning sewebi, ulargha ruxset berse bolamdu? Dégen mesile heqqide qayta qayta pikir aldi.

1954 yili küzde mongghuliyening re'isi sédinbal xizmet tekshürüp xobda shehirige keldi. U uyghurlar mehelisige kelgende yüzdin artuq uyghur er ayal re'is séndibalgha kolléktip imza qoyghan wetini junggogha qaytish iltimasini sundi. Re'is sédinbal uyghurlarning iltimasini qobul qildi hemde ulargha mundaq dédi: «siler shijanggha kétimiz deysiler, telipinglar toghra, adem balisi öz wetinini séghinidu. Biraq, junggo azad bolghili aran töt besh yil boldi, téxi qiyinchiliq tügep ketkini yoq. Mongghuliye azad bolghili 30 yildin ashqan bolsimu biz téxi qiyinchiliqtin qutulalmaywatimiz. Hazir shijanggha barsanglar qiynilip qalisiler, yene 10 yildin kéyin barsanglar bolidu. Men herbiy ademge 3000 somdin pul bérey, alahide xet bérey, silerni ayropilan bilen béyjinggha yetküzüp qoyay. Siler hazir balichaqa, öy mülükünglarni qozghimanglar. Özünglar bir yil turup uruq tughqanlarni, wetininglarni körüp kélinglar. Körüp kélip andin köchüp kéteyli disenglar bir yarishiqida yolgha sélip qoyayli. Xotun baliliringlar mongghuliyede tughulup ösken, shijangni körgini yoq, u yerge bérip könelmise qiynilip qalisiler, siler shijanggha bérip kelgiche a'ilenglerge , mal charwanglarga hökümet yardemliship qarap tursun» dédi.

Shu hamam uyghurlar arisida ghulghula bopketti: «bu mongghullar bizni aldawatidu. Bizni chégradin chiqiriwétip balilirimizni élip qalmaqchi. Biz biraqla köchüp kétimiz, balilirimizni tughqanlarga körsitimiz» déyishti.

Re'is sédinbal amalsiz qaldi de: «bolidu, üç yilliq pasport béreyli, könelmey, üç yil ichide yénip kelsenglar biz yene qarshi alimiz. Resmiyetlerni men olanbatorgha

barghandin kéyin béjrip bérimen» dédi.

1955 yili yanwarda re'is séndibalning uyghurlarning weten'ge qaytish iltimasini testiqlighanliqi we bu iltimasni junggo hökümitige yollighanliqi heqqide xewer keldi.

1955 yili martta junggo hökümitining mongghuliyediki muhajir uyghurlarning weten'ge qaytishini qarshi alidighanliqi, iltimasini testiqlighanliqi heqqide xush xewer keldi. Arqidinla mongghuliye hökümitining ularni junggogha qayturushining tepsiliy orunlashturushi yétip keldi. Bu orunlashturushta muhajir uyghurlar birnechche türkümge bölüp uzutilidighanliqi, birinchi türkümde er ayal her ikkisi junggodin kelgenler hemde hazirgha qeder junggo girazhdani salahiyiti bilen turuwatqanlar pütün a'ilisi boyiche qaytsa bolidighanliqi, bularning seper yoli xobda ulanbator béyjing ürümchi arqiliq bolidighanliqi , hazirdin bashlap ikki ay ichide seper teyyarliqlirini pütüzüshi, qurujayliri we mal charwilirini hökümetke satsimu, shexslerge satsimu bolidighanliqi uqturuldi. Shu künila tünji türkümde weten'ge qaytish pursitige érishkenler bayram xushhalliqigha chömdi. Bur pursetke érishelmigenlarning öyide yigha zar kötürüldi.

1955 yili 5 mayda xobda shehiridin 24 a'ilik uyghur 10 dane gaz mashina bilen ularnbatorgha qarap yolgha chiqti. Ularni kéyinki qétimgha qalghan uyghur qérindashliri, mongghul, qazaq dost buraderliri, hökümet xadimliri bolup minggha yéqin a dem uzitip chiqqanidi. Dadam , apam her ikkisi junggodin barghan hem mongghuliyede junggo girazhdani salahiyiti bilen turghachqa, üç hedem bilen méni élip alte jan kishi tunji türkümde béyjing arqiliq weten'ge qaytish pursitige érishti.

Ular xobda shehiriidin paytext ulanbatorgha yette künde yétip bardı. Ulanbatordimu ulargha junggogha qaydighan üç öylük uyghur qétildi. Shuning bilen birinchi türkümde. Junggogha qaytidighan uyghurlar 27 a'ile, 94 adem boldi. Ular ulanbatorda resmiyet béjirdi, soda tashqi ishlar ministirliqi bilen junggoning mongghuliyede turushluq bash elchixanisi ulargha uzitish chéyi berdi.

U chaghdiki ayropilanlar nahayiti kichik bolup, aran 24 adem sighthatti. Shunga, ular töt qétimgha bölünüp mangidighan boldi. Birinchi qétimliq ayropilanda mangghanlar 1955 yili 28 mart etigende ulanbatordin uchup, chüshin kéyin béyjing ayrodromigha qondi. Bizning a'ile ashu birinchi qétimliq ayropilanda kelgenidi.

Mongghuliye hökümitining muhajir uyghurlarning tunji türkümünü junggogha qayturush pilani mongghuliyediki junggo konsolxanisi arqiliq junggo tashqi ishlar ministirliqigha, uyghur muhajirlarni kütüwélishe xizmitini dölet milletler ishliri

komitétigha tapshurdi hemde shjngang ölkilik hökümetke uqturush qilipbu muhajirlarni béyjinggha mexsus adem ewetip kütüwélisni, shjnganggha barghandin kéyin özlirining telipi boyiche turmushini yaxshi orunlashturushni tapshurdi. Shjngang ölkilik hökümet mu’amile bashqarmisigha uqturup, 24 yashliq xizmetchi muhemmet samsaqqa béyjinggha bérip mongghuliyedin kelgen muhajir uyghurlarni kütüwélis wezipisini tapshurghanidi.

Tunji türküm muhajirlar béyjinggha yétip kelgende muhemmet samsaq téxi béyjinggha kélip bolalmighanidi. Muhajir uyghurlarni dölet milletler ishliri komitédi ayrodromda alahide kütüwaldi. U chaghda dölet milletler ishliri komitédi béyjing shehirining dungsi dégen yéride idi. Dölet milletler ishliri komitédi ishxana binasining keynidiki bir chong qoruni ijarige élip, her bir a’ilige bir éghizdin öy teqsim qilip berdi. Uyghur muhajirlar béyjinggha kélip üç kündin kéyin muhemmet samsaqmu ürümchdin béyjinggha yétip keldi. Dölet milletler ishliri komitédi derhal yighin échip mongghuliyedin kelgen muhajir uyghurlarning béyjinggha kelgen kündin bashlap taki öz yurtlirigha bérip bolghan’gha qederbarliq yataq, tamaq, qatnash, dawalinish xirajetlirini hökümet kötüridighanliqini qarar qildi. Bu méhmanlarni yene béyjingdiki sayahet orunlirining hemmisige sayahetke orunlashturdi. Bu mezgilde béyjingda memliketlik xelq qurultiyi échiliwatatti. Eyni waqittiki shjngang ölkilik xelq hökümetining mu’awin re’is seypidin eziziy özi yétishelmigechke, j k p merkiziy komitédi shjngang ölkilik shöbe byurosi teshkilat bölümining mu’awin bashliqi se’idulla seypullayofni méhmanlarni yoqlashqa ewetti. Seypullayof herbir yataqqa kirip méhmanlarni yoqlidi , rehberlarning salimini yetküzdi. U , qaytidighan chaghda muhemmet samsaqqa mu’awwin re’is seypiddin eziziyning «weten’ge qaytqan qérindashlarni saq salamet ürümchige yütküzsun» dégen yolyoruqini alahide tekitlidi.

Her üç künde ulanbatordin béyjinggha bir qétim ayropilan qaynaytti. Shundaq qilip tunji türkümde weten’ge qayqan muhajir uyghurlar ilgiri kéyin on nechche künde béyjinggha kélip boldi. Dölet milletler ishliri komitédi muhajirlarni mexsus aptobuslar bilen béngjingdiki tiyentyen baghchisi, gugung xan sariyi, haywanatlar baghchisi qatarliq orunlarni ékiskursiye qildurdi. 7 ay mezgili béyjing nahayiti issiq bolghachqa mongghuliyening salqin taghliridin kelgen bu muhajirlarning yashqa chongliqri aghrip ketti. Chonglardin bir nechchisi doxturxanida bir nechche kün dawalinip aran saqaydi. Shuning bilen ékiskursiye qilidighan bashqa orunlar emeldin qaldurup iyulning axirida béngyjingdin poyizgha olturup shjnganggha qarap yolgha chiqti. Ular shi’ende alte kün turup yene bir qisim yerni sayahet qildi.

9 awghust poyiz bilen lenjugha yétip keldi.

U chaghda tömür yol téxi lenjudin ötmigenidi. Lenju bilen ürümchi otturusida aptomobil qatnishi nahayiti qis bolghachqa, muhajirlar lenjuda bir hepte turup qaldi. Chonglar issiqqa chidimay yene aghrip ketti. Shu künlerde seypidin eziziy xelq qurultiyi wekillirini élip lenjugha yétip keldi. Muhemmet samsaq bir qisim muhajir wekil bilen seypidin eziziyning yatiqigha kirip, bir heptidin buyan qatnashning hel bolmighanliqi, chonglarning aghrip qalghanliqini doklat qildi. Seypidin eziziy aghrip qalghanlarni ete wekiller olturghan ayropilanda özi élip kétidighanlani éytip, shijangning lenjudiki ish béjirish ornining bashliqliri bilen jiddiy sözleshkendin kéyin, amérika eskerliridin olja qalghan «dotki» markiliq üç chong mashinidiki shijanggha élip mangghan yüklerni chüshürgüzüwétip, qalghanlarni yük taqliri bilen orunlashtutup berdi. Shundaq qilip mongghuliyedin weten'ge qaytqan muxajir uyghurlar 1955 yili 5 mayda mongghuliye jumhuriyiti xubda shehiridin yolgha chiqip, 21 awghust, yeni 109 künde saq salamet ürümchige yétip keldi.

Ürümchide bu muhajir uyghurlarni kütüwélissh hem öz yurtlirigha uzitish xizmitige shijang ölkilik xelq ishliri nazariti mes'ul boldi hemde paltaxunbay sariyining arqsidiki xelq ishlar nazaritining bir qewetlik méhmanxanisigha orunlashturdi.

Xelq ishlar nazariti ularni urumchide birnechche kün dep élip shehni körüshke hemde yurtliridiki tughqanliri bilen alaqilishiqa qoyup berdi. Ularning xirajiti üçün herbir chong ademge künige ikki yüen balilargha bir yüendin turmush puli tarqatti. U chaghda ürümchide bir giram altun 2.68 yüen idi. Bir adem bir künde ashpuzuldin üç wax tamaq yésimu bir yüenni xejlep bolalmaytti.

Shu künlerde yene seypidin eziziyning orunlashturushi bilen shijang ölkilik kadrlarni nazariti mongghuliyedin kelgen muhajir uyghurlar ichidiki oqumushluq ademlerni tizimlap, ularni ürümchide yaki öz yurtlirida ishqa orunlashturush layihisini tüzüp chiqti. Korliliq abduraxman sabit dégen kishi ottura téxnikom sewiyesidiki adem bolghachqa, korlidiki mongghul mektepke oqutquchiliqqa teqsim qildi. Bay ibray dégen kishining tilla , sara dégen ikki qizi mongghulche oqughan, mongghuliyede xobda ölkilik sen'et ömekke orunlashturdi. Ikkinchi kelgen muhajirlardin hyét'axon rozini altay sheherlik soda kopiratipigha mu'awin dériktorluqqa, ghappar dégen kishini ölkilik mongghul mektepke oqutquchiliqqa, busare begrini «shijang géziti»ning mongghul tehrir bölümige teqsim qildi.

Muhajir uyghur ürümchide bir hepte turghandin kéyn herqaysisini öz yurtlirigha yolgha saldi hemde yerlik hökümetlerning ularni yaxshi orunlashturushi telep qilindi. Bu muhajir uyghurlar asasen qomul , turpan, guchung, ghulja, korla, kucha,

aqsu, atush, qeshqer, xotenlik ademler idi.

Dadamning esliy yurti kataylaq bolghachqa, 1955 yili séntebirning otturiliri hökümet kira qilip bergen bir gaz mashina bilen ürümchidin yolgha chiqip 12 künde kataylaqqa yétip barghanidi.

Mongghuliye hökümiti ikkinchi türküm uyghur muhajirlarni altay chégrasidin biwasite shinjanggha uzitip qoydi. 1956 yili 28 séntebirde tashqi mongghuliye xobda shehiridin 50 a'ile, 537 kishi yolgha chiqip altay wilayiti chinggil nahiyisining bulghun dégen éghizdin shinjanggha kirdi. Bular ichide besh neper xenzu muhajir bolup, ularning ayalliri mongghul idi. Bu muhajirlargha mongghuliye hökümiti bir nopusqa özining bir at, bir tögisi bilen chiqip kétishige yol qoyghan. Qalghan qoru jay, mal waranlirini mongghuliye hökümiti bahalap alghan yaki özliri satqan. Ular élip méngishqa bolidighan barliq mülükini at tögirilige artip yénip chiqqanidi. Üchinchi türkümde mongghuliye ölgey shehiridin yolgha chiqqan yette muhajir a'ile mashina bilen altay shehirige ötti. 1957 yili ulanbator, xobda sheherliridin tursun dargha, yasin artis dégen kishilermu guchung arqiliq weten'ge qaytip keldi.

Shinjang uyghur aptonom rayonluq xelq komitéti tursun darghining mongghuliyediki xizmet derijisini uqqandin kéyin uni lyudawan kömür kanining mu'awin bashliqliqigha orunlashturghanidi. Emma tursun dargha, yasin artis, qeshqer beshkéremge qaytqan létip'axun, xoten'ge ketken yaqup, bayliq muhemmet qoshmaq qatarliq ademler 1958 yili chinggil nahiyesi arqiliq yene mongghuliyege qaytip ketti. Mungghulye hökümiti ularni yene qizghin qarshi élip orunlashturdi.

Mongghuliyede qalghan muhajir uyghurlarning bir qismi 1962 yili özbékistan'gha, yene bir qisimi 1998 yilidin 2002 yiligha qeder qazaqistan'gha köchüp ketti. Mongghuliyede hazir yene birnechche yüz öylük uyghur ewladi yashawatidu. Ular asasen xobida, ölgey, ulanbator qatarliq sheherlerge orunlashqan.

Men 1991 yili mayda tughqan yoqlap, tughulghan yurtum mongghuliye jumhuriyitige bardim. Bu chaghda, uyghurlar mongghuliyedin köchüp 36 yildin boyan ikki arida munasiwet üzülüp , men junggodin tunji bolup mongghuliyege barghan uyghur idim. Méni ulanbatorda üç öylük uyghur poyiz istanisisigha chiqip kütüwalidi. Ulanbatordin xubda shehirige barghan chéghimda ayrodoromgha méni qarshi alghili 100 din artuq adem chiqipdu. Ularning köpi uyghurlar idi. Tagham boynumgha ching ésilip uzaq yighlap ketti. Qalghanlarmu manga ésilatti, söyetti. Emma men ularni tonumayttim. Shuni hés qildimki, ular méni emes wetenni, uyghurlarni quchaqlap söyüwatatti. Men bérip etisi tagham méni keldi dep,

uruq tughqan, qulum qoshna, dostlirigha chong chay berdi. Taghamning xobda deryasi boyidiki kengri qorusi ademler bilen liq toldi. Chong bir qazanda polo étilidi, bir qazan'gha liq gösh sélindi. Dastixan'gha bolka, boghursaq , qurut , süzme, sériq maydin bashqa, men ürümchidin aparghan her xil kempüt, péchine pirenik tizilghanidi. Méhmanlar ürümchining kempüt pireniklirini ajayip mezze bilen yep , mendin toxtimay gep soraytti. Ular dadamni , apamni, üç hedemni, ularni qanche balisi barliqini, turmush ehwalini soraytti. Ular yene mongghuliyedin junggogha qaytqan uyghurlarning qaysi sheherlerde turuwatqanliqi, balilirining néme ish qiliwatqanliqi, junggoda uyghurlarning nopusi, ma'aripi, örp aditi , diniy étiqad erkinliki heqqiide toximay so'al soraytti. Bir chaghda öyge ap'aq keymelichek chilawush kiygen ikki qazaq momay kirip keldi. Hemmimiz ornimizdin turup hörmét bildürduq. Ular: «qonaq qaysi» dep soriwidi, tagham méni körsetti. Menmu aldigha ittik bardim. Ular méni nöwet bilen baghrigha ching bésip: «orpaghim... Orpaghim»)perzentim ... Perzentim(dep söydi. Puridi. Andin : «tuqanning yi'isi chiqiptur)tuxanning hidi purawatidu(» déyishiti, uzaq köz yéshi qilishti. Kéyin ularning gepliridin uqsam, apam bilen bir mehelligide oynap chong bolghan dostliri iken. Men ulargha apamning namida sowghat teqdim qildim... Yene bir küni taghamning öyige iki mongghul boway kirip keldi. Tagham ularni manga tonushturdi we bizge terjimanliq qildi. Bu bowaylar dadamning dostliri ikenduq. Dadamning mongghul tiligha nahayiti ustiliqini, méhmandost, emgekchan, japakesh adem ikenlikini, mongghuliyede tunji bolup qoghun térip mongghullarni bek xush qiliwetkenlikini hikaye qiliwatqandek sözlep berdi. Ular yene uyghurlarning manta, polo, samsa, lengmen, nan dégen tamaqlirini tamship turup maxtap, hayajanlinip ketti bolghay: «qéni shu uyghurlar? Némishqa ketti shu uyghurlar? Uyghurlar ketti, ularning mezzilik polo, manta, lengmen, samsilirimu ular bilen bille ketti...» dep waqiriwetti. Men taghamdin mongghuliyede hazir bar uyghurlarning némishqa ashixana achmaydighanliqini sorisam, tagham tolimu epsuslan'ghan halda: «burunqi uyghurlar sap uyghurlar ikentuq. Ular herqandaq yerge barsa özlirining en'enisini tashlimaydikenduq, untumaydikentuq, herqandaq japaghimu chidaydikenduq. Bu yerdiki hazirqi uyghurlar 3 ewlad uyghurlar, bashqilar bilen changlashqan shalghut uyghurlar, ular ruslarning, mongghullarning turmush adetlirige könüp ketti, étiqadimu shalghutliship ketti. Ular her küni bir qétim botkildin bolka, boghursaq, terxemek, sériq may, wodka sétiwélip üç way yeydu, ichidu yu, undaq polo, lengmen, manta dégenlerni eslepmu qoymaydu we ételmeydu, huzurnliship ketti... » dédi hesretlinip.

Men mongghuliyede turghan 30 kün ichide xobda shehiridin bashqa ölgey,

zapxon, darxin, ulanbator qatarliq sheherlerge bérip dadam turghan, tijaret qilghan, déhqanchiliq qilghan hemme yerni ziyaret qildim. Heyran qaldimki, mongghuliyediki barliq chong kichik sheherde nahayiti mukemmel muzéy bar iken. Herbir sheherdiki muzéyda tarixta ötkén uyghur xanliqi dewrlidiki uyghurlarning tarixi, medeniyiti, örp adetliri, meshhur shexslirige alahide orun bériptu. Ulanbator uniwersitéti tarx fakultétining muzyida orxun uyghur xanliqi nahayiti tepsiliy tonushturuluptu. Axirqi künlerde orxun yénsey boyidiki uyghur xanliqi tash abidilirining bir qisimini ziyaret qilishqimu ülgürdüm.

Men mongghuliyediki axirqi künlerde xobda shehiride bolghan bir ish hazirghiche köz aldindin ketmeydu: bir küni tughqanlirim dadam, apam uzaq yil olturghan qedimki mehelle nemin'ge kona öyimizni ziyaret qilghili apardi. Xobda deryasining boyigha jaylashqan bu déhqanchiliq meydanida may aylirida renggareng güller échilip ajayip chirayliq bopketkenidi. Besh alte ming mo tériqchiliq meydanida hazirmu on nechche a'ililik olturidiken. Tughqanlar méni bashlap yürüp buningdin 50 yil burun dadam boz yer échish üçün xobda deryasining yuqiri éqinini boylap chapqan bir kilométirdin uzun ériqni körsetti. Bu yerler hazirmu ashu ériqtin su ichidiken. Mehellidiki dadam tikken téreklerni, qoghun térighan yerlerni, ziyaret qildim. Bu yerler hazirmu taghamning igidarchiliqida iken, tagham bu yerlerge qoghun, bughday, tériydiken. Ular axirida méni burun biz olturghan yoghan bir qorugha bashlap kirdi. Qoruning bir bulungida yoghan ikki tügmen téshi turuptu. Bu bizning öyning un tartidighan mofang)at tügmini(ning téshi iken. Mushu déqanchiliq meydanidiki hemme adem bizning öyge kélip un tartidikenduq. Bizning esliy öyimiz örülüp kétip tagham yan terepke ayrim öy saptu. Tagham manga kona öyning ornida bir yerni körsitip: «mana, sen toghulghan yer mushu, kindik qéning tökülgen yer mushu! balam sen 36 yilda bir qeznede tughulghan yéringge aran bir kelding...» dédi. Shu arida etrapimizgha bir top adem olashti. Ular bizning burunqi qoshnilirimizning ewladliri iken. Bir öyde qoy soyup tamaq teyyarlap qoyuptu, hemmimiz shu öyde nahayiti xoshal xoram méhman bolduq...

Xungxua xelq jumhuriyiti qurulghandin kéyin mongghuliyedin shijianggha qaytip kelgen uyghurlar öz yurtlirida herqaysi sahede sotsiyalistik quruluşqa aktip qatniship, xatirjem turmush kechürdi. Her derijilik xelq hökümetliri ularni döletning muhajirlar siyasitidin toluq behrimen qildi. Korlidin ibrahim'axon 1956 yilidin bashlap taki «medeniyet zor inqilabi» gha qeder memliketlik muhajirlar birleshmisining hey'et ezasi bolup her yili bir qétim béjinggha yighin'gha bérip turdi, guchungdin meryem, bortaladin ghappar, seydulla hesen, yasin kéremler shijiang uyghur aptonum rayonluq muhajirlar birleshmisining hey'et ezasi bolup uzaq yil

xizmet qildi. Bundin bashqa yene birnechcheylen aptonom rayonimizdiki her qaysi oblastliq, wilayetlik, sheherlik, nahiyelik muhajirlar birlashmiliride xizmet qildi. Yene beziliri oqutquchi, téxník, diktör, sen'etchi, dangliq tenterbiyechi bolup weten we millet üçün xizmet körsetti. Mongghuliyedin kélip altay wilayitining chinggil nahiyesige orunlashqan henipe alim'axun eng qiyinchiliq yillar 1960,1970,1980 yillarda her millettin bolghan toquz neper yétim balini öz balisidinmu chari etiwarlap béqip ching qilip, milletler ittifaqligining ölkisini yaratqachqa, 2009 yili eng zor sherep «memliket boyiche junggoni tesirlendürgen 10 shexs»ning biri bolup mukapatlandi.

Hazir mongghuliyedin weten'gen qaytip kelgen uyghurlarning bir türküm perzenti ottura téxnikom we aliy mekteplerde oqup shijangning herqaysi jayidiki medeniyet, ma'arip, sehiye we iqtisadiy sahalerde ixtisas igiliri, emgek nemunichiliri, idare bashliqliri bolup ishlep aptonom rayonimizning tereqqiyati üçün zor töhpe qoshmaqta.

Axirida, méni mushu untulmas tarixiy eslime we qimmatlik matériyallar bilen teminligen merhum dadamgha, bizni shijang ölkilik hökümettin béyjinggha aldimizgha alghili barghanda her küni kündikik xatire yézip, manga shu qimmatlik xatirisini teqdim qilghan muhemmet samsaq akigha, mongghuliyede 30 yil kündilik xatire yazghan merhum héyt'axun rozi akigha alahide rehmet éytimen; Méni yene nurghun eslime bilen teminligen abduraxman sabit aka, ghappa aka, busare hedige köptin köp rehmet éytimen.

Menbe: <http://bbs.bagdax.cn/read.php?tid=282>

www.uyghurensemble.co.uk